

ВИЗНАЧЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ КОМУНІКАЦІЇ ДОШКІЛЬНИКІВ ІЗ ПОРУШЕННЯМИ МОВЛЕННЯ

DETERMINING THE CHARACTERISTICS OF COMMUNICATION OF PRESCHOOLERS WITH SPEECH DISORDERS

УДК 376.1:373.3
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.50.9>

Орленко І.М.

доктор філософії PhD,
завідувач
Одеський обласний ресурсний центр
підтримки інклюзивної освіти;
старший викладач кафедри психології,
соціальної роботи та інклюзивної освіти
КЗВО «Одеська академія неперервної
освіти Одеської обласної ради»

Бальбуза О.М.

доктор філософії PhD,
методист
Одеський обласний ресурсний центр
підтримки інклюзивної освіти;
старший викладач кафедри психології,
соціальної роботи та інклюзивної освіти
КЗВО «Одеська академія неперервної
освіти Одеської обласної ради»

Асєєва Ю.О.

д.психол.н., доцент,
академік Національної академії наук
вищої освіти України,
завідувач кафедри мовної та психолого-
педагогічної підготовки
Одеський національний економічний
університет

Статтю присвячено дослідженню неформованості комунікативних навичок у дітей із порушеннями мовлення. Авторами розроблено програму дослідження комунікативної та мовленнєвої активності та наявності внутрішньоособистісних конфліктів у дітей дошкільного віку з мовленнєвими порушеннями. Зазначено, що комунікативні проблеми дітей дошкільного віку з порушеннями мовленнєвих функцій виявляються у процесі спілкування з однолітками та дорослими у спільній навчальній та побутовій діяльності та партнерській грі. Вторинна соціалізація дитини в групі однолітків зазнає ускладнень, що впливає на вміння зважати на інтереси партнера, будувати соціальні відносини, збидає комунікативний досвід дитини та визначає знижений соціальний статус дитини в групі однолітків. Результати емпіричного дослідження розкривають виражені прояви комунікативної дезадаптації у дітей дошкільного віку, підвищений рівень тривоги, знижену самооцінку на тлі мовленнєвих порушень та недорозвиток емоційно-вольової сфери. Мовленнєві порушення та їх характер заважають дитині зайняти більш високе становище у системі особистих взаємин з однолітками і призводять до порушень у комунікативній сфері. Аналіз даних спостереження комунікативної поведінки, що потребує мовленнєвої активності дітей, показує суттєве зниження кількісних показників числа ініціативних висловлювань під час вільної ігрової діяльності у дітей із мовленнєвими порушеннями порівняно з дітьми, які не мають мовленнєвих порушень. Окреслено, що корекційно-розвиткова робота з використанням арттерапевтичних методів сприятиме розвитку комунікативної адаптації дитини з порушеннями мовлення до соціального середовища.

Ключові слова: комунікативні навички, дошкільний вік, порушення мовлення, соціомовний компонент, самооцінка.

The article is devoted to the study of lack of communication skills in children with speech disorders. The authors developed a program for researching communicative and speech activity and the presence of intrapersonal conflicts in preschool children with speech disorders. It is noted that communication problems of preschool children with impaired speech functions are revealed in the process of communication with peers and adults in joint educational and household activities and partner games. The secondary socialization of the child in the peer group suffers complications, which affects the ability to consider the interests of the partner, the ability to build social relationships, and impoverishes the child's communicative experience and determines the child's reduced social status in the peer group. The results of the empirical study reveal pronounced manifestations of communicative maladaptation in preschool children, an increased level of anxiety, low self-esteem against the background of speech disorders, and underdevelopment of the emotional and volitional sphere. Speech disorders and their nature prevent the child from occupying a higher position in the system of personal relationships with peers and lead to violations in the communicative sphere. The analysis of observational data of communicative behavior that requires children's speech activity shows a significant decrease in the quantitative indicators of the number of initiative statements during free play in children with speech disorders compared to children who do not have speech disorders. It is outlined that corrective and developmental work using art-therapeutic methods will contribute to the development of communicative adaptation of a child with speech disorders to the social environment.

Key words: communication skills, preschool age, speech impairment, sociolinguistic component, self-esteem.

Розвиток комунікації та мови є одними із найважливіших завдань дошкільного віку. Однак із кожним роком збільшується кількість дітей із тими чи іншими порушеннями мовлення. До кінця дошкільного віку у дітей виявляються виражені проблеми розгортання та підтримки комунікації за допомогою мови у різних соціальних ситуаціях. Зросла кількість дітей із функціональними розладами мовлення, у яких страждають функції планування, контролю, узагальнююча функція. Соціомовний компонент мовленнєвої компетенції дитини дошкільного віку порушений, що потребує нових способів компенсації мовленнєвих порушень. Але для створення ефективної корекційно-розвиткової програми щодо розвитку комунікативних та соціомовних навичок дошкільника потрібна якісна програма дослідження для дітей дошкільного віку щодо виявлення актуального стану розвитку комунікативної сфери дитини.

Метою дослідження є вивчення комунікативної та мовленнєвої активності та наявності внутрішньоособистісних конфліктів у дітей дошкільного віку з мовленнєвими порушеннями.

За даними досліджень, 85% дітей 5 років володіють мовленням на рівні 3-річних (А. Богуш). Взаємозумовленість мовленнєвих та комунікативних навичок у дітей дошкільного віку призводить до проблеми повноцінного спілкування дітей із мовленнєвими порушеннями і, як наслідок, до зниження потреби у спілкуванні, неформованості діалогічного й монологічного мовлення, небажання спілкуватися [1].

У дітей дошкільного віку з мовленнєвими порушеннями особливості мовлення з віком дедалі більше травмують дитину, впливають на розвиток особистості, призводять до проблем комунікації, до невміння орієнтуватися у ситуації спілкування, негативізму. Також є причи-

Соціометричний вибір

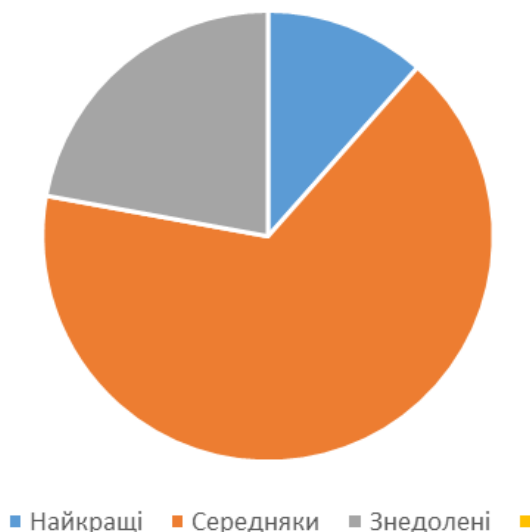

Рис. 1. Соціометричне дослідження статусу дитини з мовленнєвими порушеннями у групі однолітків

ною несвоечасної появи вікових психологічних новоутворень початку внутрішньої мови, з якою пов'язане становлення самосвідомості, саморегуляції, понятійного мислення, формування позаситуативно-пізнавальної (особистісної) форми спілкування [2; 4].

Тож для проведення якісної корекційно-розвиткової роботи з дітьми дошкільного віку, які мають порушення мовлення та несформовані комунікативні навички, було розроблено програму психодіагностичного дослідження з таких методик: а) соціометрія Дж. Морено, дані якої потрібні для розуміння статусу дитини з мовленнєвими порушеннями у групі однолітків; б) спостереження щодо комунікативної та мовленнєвої активності; в) проєктивна методика «Дитячий апперцептивний тест» (Children's Apperception Test – CAT), розроблений Леопольдом та Сонею Беллак, що виявляє наявність внутрішньоособистісних конфліктів, динамічні та структурні особливості поведінки дитини серед однолітків; г) проєктивна методика Казки Луїзи Дюсс; г) методика «Диференційована уява» для дослідження творчої та емоційної уяви дитини; д) проєктивна методика «Колірний тест Люшера», що дає змогу визначити емоційне самопочуття дитини, її емоційний стан, у якому дитина частіше знаходиться, а також її оціночне ставлення до дитячого садка [3; 5].

Вибірку становили діти логопедичних груп та інклюзивних груп закладів дошкільної освіти м. Одеси віком 4–5 років у кількості 68 осіб.

Діагностичні дані за методикою соціометричного дослідження Д. Морено показують, що спостерігається чітка кореляція в перева-

гах дітей із мовленнєвими порушеннями. Соціальний статус дитини у групі однолітків залежить від ступеня мовленнєвого порушення, до групи найкращих увійшли діти з найкращими показниками мовленнєвого розвитку (12%), а до групи «знедолених» потрапили діти з вираженим порушенням мовлення (22%).

Це чітко показує якісну динаміку того, що ступінь мовленнєвого порушення відображається на соціальному статусі дитини у групі. Зрозуміло, що мовленнєва активність у цієї категорії дітей буде розвиватися меншою мірою, ніж у інших, через обмеженість спілкування, зумовлену вираженим ступенем мовленнєвих порушень. Таким чином, мовленнєві порушення та їх характер заважають дитині зайняти більш високе становище у системі особистих взаємин з однолітками і призводять до порушень у комунікативній сфері.

Аналіз даних спостереження комунікативної поведінки, що потребує мовленнєвої активності дітей, показує суттєве зниження кількісних показників числа ініціативних висловлювань під час вільної ігрової діяльності у дітей із мовленнєвими порушеннями порівняно з дітьми, які не мають мовленнєвих порушень. Аналіз сформованості «алгоритму бесіди» показав, що стійкість уваги дітей із мовленнєвими порушеннями до співрозмовників недостатня, місце однолітка у системі соціальної взаємодії дитини не має чіткого визначення, цілісна комунікативна дія часто не має завершення, уміння чекати інформацію і відповідно до неї будувати поведінкову взаємодію не сформоване. Мовленнєві порушення, вочевидь, мають виражені прояви низького рівня

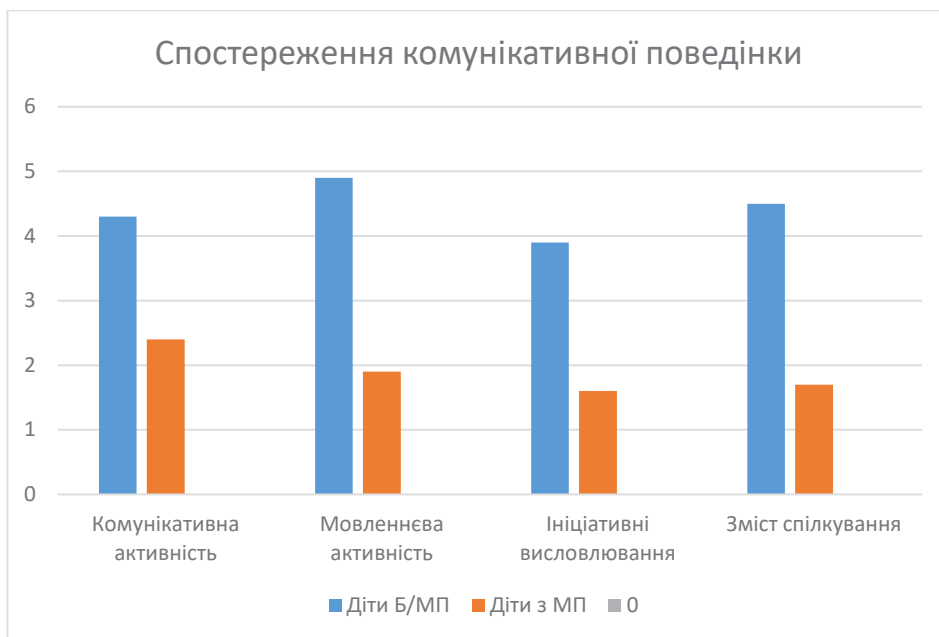

Рис. 2. Спостереження під час ігрової діяльності. Умовні позначення: діти Б/МП – діти, які не мають мовленнєвих порушень, діти з МП – діти, які мають мовленнєві порушення

засобів комунікації, що впливає на низьку мовленнєву та комунікативну активність.

Дані спостережень під час гри дали змогу дати оцінку станів нервової напруги, психічної активації, мотивації на комунікацію, емоційного тону та комфортності групи дітей дошкільного віку. Аналіз даних цих психічних станів показує, що рівень психічної активації, мотивації на комунікацію, емоційного тону, комфортності дітей зі зниженою функцією мовлення виявився низьким або середнім, ближче до низького рівня (психічна активація), а рівень напруженості, навпаки, високий. Загалом можна говорити про те, що мовленнєві порушення впливають на розвиток комунікативних навичок і взаємодію та характеризується зниженням показників у розвитку афективної та комунікативної сфер дошкільнят, що проявляється у скруті формування механізмів соціальної перцепції, еталонів соціально-психологічної поведінки у діалозі та комунікативної компетенції.

Дослідження за проективними методиками були проведені індивідуально, отримані дані після інтерпретації були ранжовані за кількістю проявів.

Дані, отримані після інтерпретації, були ранжовані за кількістю проявів стану.

Під час проведення тесту діти охоче та докладно описували думки та почуття персонажів, які збігаються з ними за статтю та віком, уживали пряму мову. Ми можемо спостерігати у табл. 1 тенденцію до патологічних відповідей у групі дітей із порушенням мовленнєвої функції практично по всіх малюнках- субтестах. У групі дітей із порушенням мовленнєвої функції

у малюнку 1 («Курчата за столом») виявлено тиск середовища, тобто сили, що впливають на «героя» ззовні, практично взаємодія з однолітками представляє небезпеку, основні проблеми пов'язані з фрустрацією. Як бажання героя, так і вплив середовища ми оцінювали за п'ятибальною шкалою залежно від інтенсивності, тривалості, частоти та значення їх у сюжеті оповідання. Водночас діти з розвиненими мовленнєвими можливостями отримують певне задоволення через взаємодію з іншими. Розвинені мовленнєві функції дитини сприяють розвитку внутрішнього успішного плану дій, що випереджає практичну взаємодію. Інтерпретуючи історії дітей за малюнком 7 («Розлючений тигр і мавпа»), ми бачимо у дітей із порушенням мовлення наявність страхів, бачимо ступінь напруги дитини, бажання взагалі ухилитися від будь-якої агресії. Водночас діти з нормотиповим розвитком мовленнєвих функцій розкуті, впевнені в перемозі та власних силах. Суттєва відмінність на очікування взаємодії з дорослим і, що важливіше, сприйняття думки інших щодо власної особи ми бачимо у малюнку 8 («Доросла мавпа розмовляє з маленькою мавпочкою»). Діти з порушеннями мовлення сприймають світ та взаємодію через очікування догани, глузувань інших, що пригнічує дитину і впливає на її комунікативні навички. Водночас діти, які не мають мовленнєвих порушень, сприймають взаємодію з іншими позитивно, із задоволенням своїх власних дитячих інтересів. Аналіз історій щодо малюнку 9 («Зайчєня в темній кімнаті») дає змогу інтерпретувати наявність вікових

Таблиця 1

Дитячий аперцептивний тест (Children's Apperception Test – CAT)

№ малюнку	Група дітей із мовленнєвими порушеннями	Група дітей без мовленнєвих порушень
малюнок 1 («Курчата за столом»)	Їжа як небезпека. Основні проблеми пов'язані з фрустрацією	Їжа як підкріплення доброго самопочуття, впевненості. Основні проблеми пов'язані із задоволенням
малюнок 7 («Розлючений тигр і мавпа»)	Страхи, уникнення агресії та засоби боротьби з ними. Очевидний рівень напруги дитини, страх сильного суперника	Середній рівень агресії, напругу дитина не відчуває, розкута, впевнена в перемозі і власних силах
малюнок 8 («Доросла мавпа розмовляє з маленькою мавпочкою»)	Мавпа робить догану, що пригнічує дитину. Поруч інші сміються над нею, говорять, що вона глупа, а в неї лише добре серце	Добра мавпа розказує, які плани на вечір, що можна подивитися у телефоні, підуть по морозиво чи шоколадку
малюнок 9 («Зайчєня в темній кімнаті»)	Страх темряви, самотності, страх бути покинутими батьками, неможливість знайти те, що придасть сили та хоробрості	Страх темряви, але з альтернативним вирішенням питання за допомогою ліхтарика, відкритої двері

Таблиця 2

Казки Луїзи Дюсс	Група дітей із мовленнєвими порушеннями	Група дітей без мовленнєвих порушень
Страх	взаємодії, відторгнення, боїться чудовиська, яке хоче вкрасти його і з'їсти; боїться, що його залишать одного	темряви, собаки, боїться, що його покарають, тому що вів себе погано
Новина	залишиться вдома, не піде у дитячий садок; діти у групі будуть брати до своєї гри; мама сказала, що піде завтра разом із ним у дитячий садок; хтось помер; хоче покарати за те, що він грає з машинкою без дозволу	куплять нові іграшки; поїдуть на ігрові майданчики; сьогодні до нас прийдуть гості; увечері ми підемо до бабусі; тато приніс тобі цуценя
Поганий сон	їй наснилося, що мама померла; їй наснилося, що вона померла; її забрали незнайомі люди; їй наснилося, що її залишать у дитячому садку	не знаю, що йому/їй наснилося; спочатку пам'ятала, а потім забула, що наснилося; один страшний фільм жахів; їй наснився страшний звір
Від'їзд	імена дітей із групи/дитячого садка, вихователя	не знаю хто, може, продавщиця, а може, той, хто мене ображає

страхів в обох групах дітей, із тією різницею, що діти з порушенням мовлення не можуть знайти те, що придасть сили та хоробрості, а діти групи без мовленнєвих порушень винайшли альтернативні вирішення питання.

Інтерпретація тесту надає валідні дані, у яких особистість проявляється як континуум психічного. Таким чином, інтерпретуючи дитячі аперцептивні історії, ми змогли виявити загальну тенденцію низки оповідань, пов'язану із загальними чинниками поведінки. Діти з мовленнєвими порушеннями знаходяться у стані фрустрації, нервової напруги, демотивації більшою мірою, ніж діти, які не мають порушень мовленнєвої функції. Реалізм та

велика кількість деталей під час опису бажань, імовірно, свідчать про безпосередню подібність до їхніх проявів у реальному житті дитини.

За проективною методикою Казки Луїзи Дюсс ми отримали такі дані (табл. 2).

Аналіз інтерпретації дав змогу зробити висновок, що у дітей, які мають мовленнєві порушення, відповіді більшою мірою мають патологічний характер порівняно з відповідями дітей без порушень мовленнєвих функцій. Їхній вибір може свідчити про залежність від інших людей, неспроможність приймати власні рішення, для них важлива підтримка оточуючих. Мають місце не тільки вікові страхи, а й загальний стан тривожності та занепоко-

Оцінка результатів емоційного стану за Люшером	Група дітей із мовленнєвими порушеннями	Група дітей без мовленнєвих порушень
4 бали. Сприятливий емоційний стан	4%	12%
3 бали. Задовільний емоційний стан	16%	74%
2 бали. Емоційний стан дитини незадовільний. Потрібна допомога психолога	78%	14%
1 бал. Дитина перебуває у кризовому стані, потрібна допомога спеціалістів (психолога)	2%	-

Рис. 3. Аналіз ступенів розвитку типів уяви за методикою «Диференційована уява»

ення. Про наявність тривожного чинника свідчить повторюваність тем у попередніх казках.

Аналіз ступенів розвитку трьох типів уяви: рефлексивної, афективної, когнітивної за методикою «Диференційована уява» (модифікація методики «пісочної терапії» Маргарет Ловенфельд) дав змогу відзначити, що значний і виражений ступінь розвитку уяви обстежуваних дітей із мовленнєвими порушеннями не відзначається (0%). Очевидно, це пов'язано як із віковими особливостями даного періоду, так і з нестачею розвитку уяви за наявності затримки мовленнєвого розвитку. Найчастіше спостерігається помірний і середній ступені сформованої уяви: афективної (28%), когнітивної (39%), рефлексивної (33%).

Структура цих рівнів розвитку уяви відображає типовий для дошкільника психологічний профіль. Можна припустити, що він відображає загальну вікову закономірність, що характеризується переходом від домінування афективної сфери в ранньому віці, переважання психосемантичної сфери, передумов довільності в середньому дошкільному віці до розвитку когнітивної сфери у старшому дошкільному/молодшому шкільному віці. Велике значення у вигляді новоутворення старшого дошкіль-

ного віку має рефлексивна сфера (розвиток самосвідомості, внутрішнього плану дій, психосемантичних елементів мовної діяльності).

Можна зробити висновок, що у цьому віці випереджальний розвиток афекту формує рефлексивні новоутворення, які закладають основу для становлення інтелекту як «зони найближчого розвитку». Оцінка рівня диференційованої уяви має велике значення для арттерапевтичної роботи.

Емоційний стан дитини, її ставлення до дитячого садка та групи однолітків ми визначали за допомогою тесту Люшера. Сумарне відхилення від аутогенної норми (СО) ми розраховували, порівнюючи місця кольорів, їх вибір дитиною порівняно з «ідеальним» розташуванням (34251607). Різниця між реально займаним місцем та нормативним положенням кольору (їх абсолютні величини без урахування знаку) і є значення СО. Значення СО відображає стійкий актуальний емоційний стан дитини.

За результатами оцінки емоційного стану дітей за тестом Люшера бачимо, що 78% дітей із порушеннями мовленнєвих функцій мають незадовільний емоційний стан та їм потрібна допомога психолога і лише 16% мають задовільний емоційний стан. Водночас 74% дітей без мовленнє-

вих порушень мають задовільний емоційний стан і лише 14% потребують консультації психолога щодо незадовільного емоційного стану. Тобто порушення мовленнєвої функції мають безпосередній вплив на емоційний стан дитини, розвиток емоційної та комунікативної сфер.

Комунікативні проблеми дітей дошкільного віку з порушеннями мовленнєвих функцій виявляються у процесі спілкування з однолітками та дорослими у спільній навчальній та побутовій діяльності та партнерській грі. Вторинна соціалізація дитини в групі однолітків зазнає ускладнень, що впливає на вміння зв'язати на інтереси партнера, будувати соціальні відносини, збіднює комунікативний досвід дитини та визначає знижений соціальний статус дитини в групі однолітків.

Без своєчасної корекційно-розвиткової роботи щодо комунікативної сфери в психічному розвитку дитини можуть сформуватися стійкі відхилення, які з початком шкільного навчання можуть стати причиною шкільної дезадаптації. Є всі підстави розглядати арттерапію як унікальне джерело розвитку комунікативної адаптації дитини до соціального середовища. Арттерапія дає змогу долучитися до важливих культурних феноменів, які дошкільник ще не пережив у реальному житті.

Таким чином, застосування емпіричних методів дослідження дало змогу виявити у дітей виражені прояви комунікативної дезадаптації, підвищеного рівня тривоги, знижену самооцінку на тлі мовленнєвих порушень та недорозвитку емоційно-вольової сфери.

Дані контрольного дослідження підтверджують гіпотезу про те, що діти чотирьох-шести

років із мовленнєвими порушеннями мають свою специфіку у становленні сфери психіки, зумовлену, з одного боку, органічним дефектом, з іншого – своєрідністю комунікативної діяльності, що призводить до неповної реалізації вікового потенціалу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Банарюк-Вавдійчик О.Б. Особливості сформованості комунікативних навичок у дошкільників із порушеннями інтелектуального розвитку. Кам'янець-Подільський, 2020. URL: <http://elar.kpnu.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/4408/Banariuk-Vavdiichyk-O.B.-KorL1-M19z-free.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.
2. Бальбуза О.М. Використання нетрадиційних технік малювання дітей з особливими освітніми потребами. *Південноукраїнські наукові студії* : матеріали IV Всеукраїнської науково-практичної конференції студентів та молодих вчених із міжнародною участю, м. Одеса, 15 грудня 2021 р. Одеса, 2022. С. 103–106.
3. Боряк О.В. До проблеми визначення системного недорозвинення мовлення. *Науковий часопис. Корекційна педагогіка. НПУ імені М.П. Драгоманова*. URL: <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/16373/Boryak.pdf?sequence=1>.
4. Михальська С.А. Соціальна ситуація розвитку дитини дошкільного віку. *Проблеми сучасної психології*. 2017. № 38. URL: <https://doi.org/10.32626/2227-6246.2017-38.%p>.
5. Рібцун Ю.В. Дитячий апперцептивний тест у комплексній логопсиходіагностиці темпоритмічних розладів. *Діти з особливими потребами: від рівних прав – до рівних можливостей* : матеріали VII Міжнародного конгресу зі спеціальної педагогіки та психології. Київ : Симоненко О.І., 2021. С. 155–159.